

TÜRKÇEDE ÖZNE YÜKLEME

Subject Assignment in Turkish

Turgay Sebzecioğlu

Mersin Üniversitesi

Özet: Bu çalışmada, Dik'in (1978; 1989) İşlevsel Dilbilgisi modelinde ele alınan *Anlambilimsel İşlev Hiyerarşisi* temelinde, Türkçedeki *anlambilimsel işlevlere* (rollere) ilişkin *Özne Yükleme* olasılıkları ele alınmıştır. Türkçe önermeler üzerinden, *anlambilimsel işlevlerin* Anlambilimsel İşlev Hiyerarşisi üzerindeki kesme noktası sözdizimsel ve anlambilimsel düzlemlerde belirlenmeye çalışılırken, Özne Yüklemenin edimbilimsel düzlemde ne gibi işlevlere duyarlı olduğu saptanmaya çalışılmıştır. Özne Yükleme olasılıkları araştırıldığında Türkçenin Anlambilimsel İşlev Hiyerarşisindeki kesme noktasının *Erek* olduğu anlaşılmaktadır. *Ereğin* Özne konumuna yüklenmesi ise kısıtlanmalı bir süreç gerektirmektedir. Bu kısıtlama, *Erek anlambilimsel işlevinin* Özne konumuna yüklenmesini edilgenlik koşuluna bağlar. Bu koşulla birlikte yapılan genel değerlendirmede, Türkçede Özne konumuna etkenden edilgene doğru bir çatı değişimi söz konusu olmaksızın birincil üyelerin (*Kılıcı, Konumlayıcı, Güç, Süreçlenen* ve *Boş Ø*) hepsi, ikincil üye konumunun sahibi *Erek* ise, yalnızca edilgenleştirme yoluyla yüklendiği anlaşılmaktadır. Üçüncül üyelerin (*Alıcı, Yer, Yön, Kaynak* ve *Gönderim*) Özne konumuna yükselmesi çatı değiştirimiyle dahi mümkün olamamaktadır. Özne olarak yüklenen üyeler konulaştırma işlevini yerine getirirken dil kullanıcısının zihinsel bakış açısını da yansıtmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Özne Yükleme, Anlambilimsel İşlev Hiyerarşisi, Kesme noktası, Konulaştırma*

Abstract: This paper argues the role of Semantic Function Hierarchy as introduced in Dik's (1978, 1989) Functional Grammar model. The aim is to discuss particularly the semantic functions (roles) in Turkish and their potential in Subject Assignment. It appears that *cut-off point* on the Semantic Function Hierarchy of semantic functions are determined by propositions, whereas Subject Assignment's sensitivity is determined by pragmatic considerations. When possibilities of the Subject Assignment examined, we observe that *Goal* is the cut-off point of the Semantic Function Hierarchy in Turkish. Assignment of *Goal* to Subject position, however is a very restricted process. This restriction, is tied most often to passives. Passive factors in Turkish position towards the subject of a voice does not involve any change in the first arguments (*Agent, Positioner, Force, Processed* and *Zero Ø*). Even with the voice alternation, tertiary members' (*Recipient, Location, Direction, Source* and *Reference*) assignment to the Subject position is impossible. While arguments assigned as Subject perform the function of topicalization, these arguments also reflects the point of view of language user.

Keywords: *Subject Assignment, Semantic Function Hierarchy, cut-off point, Topicalization*

1. GİRİŞ

Bu çalışmada, S. Dik'in (1978; 1989) İşlevsel Dilbilgisi modelinde ele alınan ve bir *dil evrenseli* olan *Anlambilimsel İşlev Hiyerarşisi* (AİH) temelinde, Türkçedeki *anlambilimsel işlevlere* (semantic functions) ilişkin *Özne Yükleme* olasılıkları üzerinde durulacaktır. Kılıcı veya biçimsel bir terimle geçişli eylemlerle oluşturulan *edilgen* yapılarla taşınan *önergeler* (postpositions)¹ dışında, *çatısız* (etken) yapılarla oluşturulmuş *önergelerde* de katılımcıların Özne konumuna yükselme eğilimi gösterdiği veya *Kılıcı* gibi davrandığı veya algılandığı anlaşılmaktadır. *Kılıcı* dışında, Özne Yüklemeye en yakın *anlambilimsel işlevlerin* yer aldığı *önergelere* bakıldığında², Dik'in (1978; 1989) terimleriyle *Denetlemesiz* (Uncontrolled) bir niteliğe sahip *Süreç* (Process) ve *Durum* (State) olay durumlarını yansıtan *önergeler* olduğu anlaşılmaktadır³. Bu *önergelerin* taşındığı yapılarda en merkezi ve önemli konumda olan *yüklem*in de başı olan eylemlere, Levin'in (1993) eylem sınıflandırması açısından bakıldığında ise *Durum* (State) ve *Değişim* (Change) türü eylemlerin görev aldığı gözlenmektedir⁴. Değerlendirilen *önergelerde* *anlambilimsel işlevlerin* AİH üzerindeki kesme noktası sözdizimsel ve anlambilimsel düzlemlerde belirlenmeye çalışılırken Özne Yüklemenin edimbilimsel düzlemde ne gibi işlevlere duyarlı olduğuna da değinilmiştir.

Bu çalışma, sırasıyla; *Kuramsal Çerçeve, Türkçede Özne Yüklemenin Çatı ve Konulaştırma İşleviyle İlişkisi, Türkçede Çatısız Özne Yükleme Olasılıkları ve Sonuç* olmak üzere dört temel bölümden oluşmaktadır. *Kuramsal Çerçeve* başlığı altında Dik'in (1978; 1989) İşlevsel Dilbilgisi modelinin bazı temel *değerler dizisi* (paradigm) ve bu model çerçevesinde ele alınan *Özne Yükleme* kavramı üzerinde durulacaktır. Bir sonraki bölümde, Türkçede, çatı değiştirimi ile hangi *anlambilimsel işlevlerin* Özne konumuna gelebildiğinden ve bu rollerin Özne konumundaki işlevinden söz edilecektir. Ardından gelen başlık altında Türkçenin çatı değiştirimine ihtiyaç duymadan Özne konumuna yükselebilen *anlambilimsel işlevleri* ele alınacak, son bölüm olan *Sonuç* bölümünde ise bütün bölümlerden ortaya çıkan resim üzerine genel bir değerlendirme yapılacaktır.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Bazı Temel Değerler Dizisiyle S. Dik'in İşlevsel Dilbilgisi Modeli

Bir dilbilgisi modelinin dilin farklı yönlerini açıklayabilecek bazı yeterlilikler içermesi gerektiğini vurgulayan Dik (1989), işlevsel dilbilgisinin bir dilin özelliklerini açıklayabilme konusundaki önemli yeterliliklerini şu şekilde sıralamaktadır: *Edimbilimsel yeterlilik*: Doğal dil konuşucuları arasında gerçekleşen sözel etkileşimin ilkelerini açıklayabilme yetkinliği; *Psikolojik yeterlilik*: Doğal dil konuşucularının, bir başka açıdan konuşucu ile alıcının arasında gerçekleşen sözel etkileşimde dilsel davranışı ve dilsel edimi açıklayabilme yetkinliği; *Tipolojik yeterlilik*: Bir dilin dilbilgisini belirlerken, aynı zamanda diğer diller arasındaki benzerlikler ve farklılıkları dizgesel bir yolla açıklayabilme yetkinliğidir (1989: 12-14).

Dik'te temel kavramlar içerisinde söz edilen *dil evrenselleri* tipolojik yeterlilikle ilişkilidir. Dik, dil evrensellerinin, doğal dillerin değişmezleriyle özelliklerine ilişkin varsayımları bir araya getirdiğini söylemekte, işlevsel dilbilgisinin temel özelliklerinden birinin de, belli bir ardılık içeren evrensel bazı *hiyerarşiler* (bu çalışmanın çıkış varsayımı olan AİH gibi) olduğunu belirtmektedir (1989: 27-28). Dik (1989), dilsel anlatımların karmaşık ağları olduğunu ve bu ağların farklı düzlemlerdeki işlevsel ilişkiler ile tanımlandığını belirtmektedir. Farklı türdeki işlevler bu ilişkileri yakalayabildiği için güçlü yöntemlerdir. Dik, işlevsel dilbilgisinin işlevsel ilişkileri üç farklı düzlemde tanımladığını belirtmektedir (Dik 1989: 24):

1. *Anlambilimsel işlevler*: *Kılıcı, Erek, Alıcı* gibi *anlambilimsel işlevler*, 'olay durumları' içerisinde görünen üyelerin gönderimde bulunduğu 'roller'i göstermektedirler. Olay durumları ise, bu üyelerin gerçekleştiği yükleme tarafından oluşturulmaktadır.

2. *Sözdizimsel işlevler*: Özne ve Nesne gibi *sözdizimsel işlevler*, bir dilsel anlatım içerisinde sunulan olay durumunu yansıtan 'bakış açısını' göstermektedirler.

3. *Edimbilimsel işlevler*: Tema, Konu, Odak gibi *edimbilimsel işlevler*, daha geniş iletişimsel oluşum içerisinde gerçekleşen kurucunun 'bilgisel' konumunu; yani, kullanım anında konuşucu ve dinleyicinin

bilgi aracılığıyla genişletilmiş ya da değiştirilmiş olay durumlarının belirtilmesini sağlamaktadır (Dik 1978: 26):

- (2) a. Ali Ankara'da bir araba satın aldı.
b. Ali Ankara'da yaşıyor.

(2a-b)'de yer alan her tümce, *Yerlik anlambilimsel işlevine* sahip *Ankara* kurucusunu içermektedir. (2a)'da *Ankara* seçimlidir ve *Ali bir araba satın aldı*, önermesine eklenmiştir. (2b)'de ise *Ankara* artık seçimlik değil, yüklem çekirdek üyesidir; çünkü, (2b)'de kişi ile *Yerlik* arasında birbirini gerektiren zorunlu bir ilişki vardır ve *Yerlik* olmadan olay durumu tamamlanmış sayılamaz.

Yüklemler öğelerden ayrı düşünülemezler. Öğeleriyle birlikte kullanılan yüklem, içerisinde taslaklar barındıran yüklem çerçevesini oluşturmaktadır. Örneğin *ver-* eyleminin yüklem çerçevesi aşağıdaki gibi gösterilebilir:

- (3) $ver\text{-}(x_1:\langle\text{canlı}\rangle(x_1))_{KILICI}(x_2)_{EREK}(x_3:\langle\text{canlı}\rangle(x_3))_{ALICI}$

Yüklemi *ver-* eylemi olan bu yüklem çerçevesi üç öğe konumunu tam olarak göstermektedir: x_1, x_2, x_3 . Bu öğeler *Kılıcı*, *Erek* ve *Alıcı anlambilimsel işlevlerini* taşımaktadır. Birinci ve üçüncü öğeler *seçme kısıtlılığı* (selection restriction) ile $\langle\text{canlı}\rangle$ olarak sınırlandırılmıştır (Dik 1978: 29-30).

Çekirdek yüklemede hiyerarşik bir diziliş söz konusudur. Yüklemede bir öğe diğerinden daha merkezi bir konumdadır. Açılırsak, *Kılıcının* olmadığı bir durumda iş de yoktur; fakat *Ereksiz* bir iş olabilir. Bu açıdan işin belirlenmesinde *Kılıcı Erektan* daha merkezi bir konumda durmaktadır. Dolayısıyla, Özne olmaya en uygun aday *Kılıcıdır*, çıkarımında bulunulabilir. Aynı şekilde, *Ereksiz* bir *Alıcı* da söz konusu değildir. O zaman, bu bakış açısından yola çıkılarak *Ereğin Alıcıdan* daha merkezi bir konumda ve önceliğe sahip olduğu söylenebilir. Bu belirtisiz sıralama ilişkisine *Anlambilimsel İşlev Hiyerarşisi* denmektedir (Dik 1978: 70):

- (4) **Anlambilimsel İşlev Hiyerarşisi (AİH)**

Kılıcı > Erek > Alıcı > Yararlanıcı > Araç > Yerlik > Zaman

Özne Yüklemenin çıkış noktasını AİH oluşturmaktadır. AİH dillere yönelik tipolojik araştırmalara katkı sağladığı gibi, aynı zamanda, *anlambilimsel işlevler* ya da Özne/Nesne arasında sıralama, bir anlamda önem sıralaması yaptığı için, *erişilebilirlik* (accessibility) görünümleri açısından da düzenli bir formülleştirme olanağı sunmaktadır (Dik 1989: 210).

Dik, Özne Yükleme ile AİH arasındaki ilişkiyi Nesne yükleme olasılıklarıyla karşılaştırarak aşağıdaki gibi göstermektedir (Dik 1978: 75-76):

(5)		Kılıcı >	Erek >	Alıcı >	Yararlanıcı >	Araç >	Yerlik >	Zaman
	Özne	x	>	x	>	x	>	x
	Nesne			x	>	x	>	x

(5) yorumlandığında şunlar söylenebilir: Özne, anlamsal işlevlerden herhangi birini yüklenebilir; Nesne ise, *Kılıcı* dışındaki anlamsal işlevlerden herhangi birini yüklenebilir. Dolayısıyla, Nesne asla *Kılıcı* olamaz. Bu da Öznenin erişilebilirlik açısından Nesneden daha yüksek bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Hem Özne Yükleme hem de Nesne yüklemede hiyerarşide ilerlendikçe yükleme işlemi güçleşmektedir.

Dik, eylem ile kurulu bir çekirdek yüklem çerçevesinin birincil, ikincil ve üçüncül konumları olduğunu söylemektedir. Bu konumları Ü¹, Ü² ve Ü³ biçiminde göstermektedir. Yüklem çerçevesinin ilk konumunda bulunan ilk üye (Ü¹) diğer konumdaki üyelere göre daha merkezi konumdadır. O halde, AİH'e benzer biçimde üyelerin konumları açısından Ü¹>Ü²>Ü³ gibi bir hiyerarşinin varlığından söz edilebilir. İlk konumda yer alan üyelerin sahip oldukları *anlambilimsel işlevler* (6)'da görüldüğü gibidir (1989: 101):

(6) Kılıcı (Agent)	Bir Hareketi (=Etkinlik ya da Başarıyı) denetleyen varlık
Konumlayıcı (Positioner)	Bir Durumu (=Konumu) denetleyen varlık
Güç (Force)	Bir Sürecin (=Devingenlik ya da Değişimin) başlamasında denetim niteliği olmayan varlık
Süreçlenen (Processed)	Bir sürece maruz kalan, süreç altında gerçekleşen varlık
Boş Ø (Zero)	Öncelikli olarak bir Durum ile ilişkili olan varlık

(6)'daki *anlambilimsel işlevler* (7)'deki gibi örneklenebilir:

- (7) a. *Ali (Kılıcı)* bir kitap okuyordu.
 b. *Ali (Konumlayıcı)* paralarını eski bir çantada muhafaza etti.
 c. *Deprem (Güç)* kayaları yuvarladı.
 ç. *Kaya (Süreçlenen)* yuvarlandı.
 d. *Vazo (Ø)* masanın üzerindeydi.

Güç, sürecin tetikleyicisidir. *Süreçlenen* ise, olayın gerçekleşmesinde herhangi bir etkiye sahip değildir. *Gücün Kılıcıdan* ayrılan en belirgin yönü gerçekleşen olay üzerinde denetime sahip olmamasıdır. *Gücün, Araç anlambilimsel işlevinden* ayrılan yönü ise, Aracın, devam eden bir durumdaki hareketi gerçekleştiren bazı denetleyiciler tarafından kullanılan varlıklar olmasıdır. Yine *Yararlanıcı anlambilimsel işlevi* de [+denetlemeli] olay durumlarında kullanılabilir. Dik, ikinci konumdaki üyenin (Ü²) *Erek*, üçünü konumdaki üyelerin (Ü³) ise *Alıcı, Yer, Yön, Kaynak* ve *Gönderim* olduğunu belirtmektedir (1989: 103).

İncelenen dile ilişkin *Özne Yükleme*nin AİH üzerindeki gösterimi; *devamlılık* (continuity), *kesme noktası* (cut-off point), *belirtlilik* (markedness) kavramları ile yapılan açıklamalarla, anlamlı bir hâle gelmektedir. *Devamlılık varsayımı* açısından Öznenin AİH'teki bir öğeye yüklenebilmesi, gerisindeki bir öğeye de yüklenebileceğini göstermektedir. *Kesme noktası*, bir dilde *Özne Yükleme*nin AİH'teki son noktasını ifade etmektedir. Her dilde *anlambilimsel işlevin* *Özne* olarak yüklenme sınırı vardır. Dik, örneğin İngilizcede kesme noktasının *Yararlanıcı* olduğunu söylemekte ve bu savını şu örneklerle desteklemektedir (Dik 1978: 79):

- (8) a. John gave the book to Peter (*Kılıcı Özne*)
 'John kitabı Peter'e verdi.'
 b. The book was given to Peter by John (*Erek Özne*)
 'Kitap John tarafından Peter'e verildi.'
 c. Peter was given the book by John (*Alıcı Özne*)
 'Peter'e John tarafından kitap verildi.'
 ç. ?Mary was bought a car by John (*Yararlanıcı Özne*)
 'Mary'e John tarafından bir araba alındı.'
 d. *This knife was cut the meat with by John (*Araç Özne*)
 'Bıçakla John tarafından et kesildi.'
 e. *This room was signed the contract in (*Yerlik Özne*)

‘Bu odada sözleşme imzalandı.’

f. *Three o'clock was given the book at (*Zaman Özne*)

‘Saat üçte kitap verildi.’

(8a-f)’den de anlaşıldığı gibi, kesme noktasından sonra *anlambilimsel işlevlere* Özne konumu verildiği zaman, dilbilgisi dışı tümceler (8d-f) ortaya çıkmaktadır. *Belirtlilik*, AİH’teki sonra gelen *anlambilimsel işlevin* önce gelenden daha *belirtili* (marked), önce gelenin ise sonra gelene göre daha *belirtisiz* (unmarked) yani daha *temel* (canonical) veya yaygın olduğunu ifade etmektedir (Dik 1978: 76-77). Bu belirlemeden AİH’te *Kılıcının Ereğe, Ereğin* de kendisinden sonra gelen *anlambilimsel işlevlere* göre daha belirtisiz olduğu anlaşılmaktadır.

Dik (1978; 1989), ortaya koyduğu İşlevsel Dilbilgisi modeli ile biçimci yaklaşımın yalnızca biçimbilimsel ve sözdizimsel düzlemleri merkeze alan yaklaşımlarından temel değerler dizisi ve yöntemleri ile ayrılmaktadır. Bunun en önemli kanıtı dilbilgisinin işlevlerini incelerken anlambilimsel ve edimbilimsel düzlemleri önemsemesi olarak belirtilebilir. Anlambilimsel ve edimbilimsel düzlemlerin güdülemesine koşut olarak bir yüklem etrafında oluşan yapıyı *tümce* olarak değil *önerme* olarak adlandırır. Konuşucunun amacı bir tümce oluşturmak değil; bir önermeyi, gerçek dünyaya ait olayların dilsel bir tasarımı olan ve Yükleleme temelinde biçimlenen olay durumlarını aktarmaktır. Zorunlu üyeleri ve uydularıyla birlikte Genişletilmiş Yükleleme bir tiyatro sahnesi gibi rol üstlenen varlıkların organize olduğu zemini oluşturur. Rol üstlenen varlıklardan kimi önermede sahnelenen olayı gerçekleştirir, *Kılıcı* olarak nitelendirilir, baş köşeye Özne unvanını alarak kurulur. Kimi ise olaydan etkilenen bir Nesnedir. Sonraki bölümlerde, Türkçenin önermelerinde Özne olarak başköşeye oturabilen varlıkların nitelikleri üzerinde durulacaktır.

3. TÜRKÇEDE ÖZNE YÜKLEMENİN ÇATI VE KONULAŞTIRMA İŞLEVİYLE İLİŞKİSİ

Doğal ortamda katılımcılar, bazı olay durumlarında AİH’nin sıralanışını değiştirirler. Bu durumda, gerçek dünyadaki dizilişle dildeki dizilişin ne denli koşut olduğu gözlemlenebilir. Eğer tüm dillerde *Kılıcı* olan her zaman Özne olsaydı, hiçbir sorun yaşanmayacaktı. Fakat, çoğu dilde sıralama katılımcının *bakış açısına* (point of view) göre yapıldığı için Özne konumundaki üyelerin de yeri değişebilmektedir. Demek ki,

Özne doğrudan doğruya bakış açısıyla ilgili bir kavramdır (Dik 1978: 71). Türkçede de böyle bir değişirimi, etken-edilgen karşıtlığında gözlemlemek mümkün görünmektedir:

- (9) a. *Ahmet* kitabı Hakan'a verdi.
b. *Kitap* Hakan'a (Ahmet tarafından) ver-il-di-Ø

Sözdizimsel olarak (9b)'de *kitap* sözcüğünün Özne konumunda olması onun *Kılıcı* olduğunu göstermez. Özne Yüklemeyi belirleyen olay durumundan çok bakış açısının olduğu görülmektedir. Böylece, bakış açısı, sözdizimsel bir işlemle gerçek dünyayı kendine özgü bir dizilişle sunmaktadır. (9a-b) tümceleri eş anlamlı olarak düşünülebilir; fakat *bakış açısı* göz önüne alındığında, bu tümceler birbirlerinden farklıdır. Olay durumları bir anlamda, farklı açılardan çekilen resimlerle yansıtılmaktadır. (9a)'da *Kılıcı* üzerinden önermeye bakış söz konusu iken (9b)'de bu *Erek* üzerinden gerçekleştirilmektedir. (9a-b) önermelerinde görülen Özne konumundaki değişimle, ki bu değişim Levin (1993: 86), Uzun (2003: 98) ve İbe Akcan'da (2010: 30) belirtildiği gibi üye değişirimi veya üye yapısı değişirimini içermektedir, ortaya konan farklı bakış açıları sözdizimsel ve edimbilimsel düzlemlerde *konulaştırma* işlevi ile açıklanabilir. Birçok dilde olduğu gibi, Türkçede de Konu, *belirtisiz* (unmarked) olarak *tümce-başı* (sentence-initial) konumda yer almaktadır (Erguvanlı-Taylan 1987: 44; Göksel ve Kerslake 2005: 400). Türkçede Öznenin temel tümce dizilişi açısından tümce-başı konumunda yer alması, Özne olan sözcüğün bu konumdayken tümce vurgusunu almaması, kendisinden sonra bürünsel bir birim olan durağın bulunması nedeniyle, Türkçede *konunun*, en azından belirtisiz olarak, Özne olan sözdizimsel birimle taşındığı veya Konu ile Öznenin konum olarak örtüştüğü söylenebilir⁵. Türkçede, Özne ile ilgili istisna içermeyecek bir genelleme yapmayı engelleyen şöylesine bir gerçek vardır: Özne her zaman *konu* olmayacağı gibi, her zaman için tümce-başı konumda da bulunmak zorunda değildir. (9b) tümcesine bu veriler ışığında bakıldığında, *Kitap* sözcüğünün, Özne konumuna yükselince bu konumun temel, yani belirtisiz işlevine koşut olarak konulaştırıldığı söylenebilir. *Kitap*, belirtme durumunu taşıyor olsa da hem konuşucu hem de dinleyici açısından bilindiktir. Tümcenin önermesinde verilen bilgi *kitap* hakkındadır.

(9b)'de kolayca çözümlenebilen Özne Yükleme süreci, (10a)'da görüldüğü gibi, her önermede aynı çözümlenebilirlik kolaylığını sergilememektedir. (9b) ve (10a) tümcelerinin Öznelerinde yer alan üyeler konulaştırma açısından benzer bir işleve sahip olsa da (9b) ile (10a)'nın Öznelerinde, tabii *yenil-* eyleminin anlamsal özelliklerinden kaynaklı olarak, bir farklılık bulunmaktadır.

- (10) a. *Galatasaray* Fenerbahçe'ye yenildi.
 b. *Galatasaray* bence göz göre göre Fenerbahçe'ye yenildi.
 c. *Fenerbahçe* *Galatasaray*'ı yendi.

(10a) önermesinin Öznesi, *Kılıcıya* yakın bir *anlambilimsel işlev* (rol) özelliği taşımaktadır. (10a) önermesindeki Öznenin (*Galatasaray*) takımın futbolcularına gönderimde bulunmasıyla, yani [+canlı] olmasıyla ilişkili olduğu varsayılarak eylemi gerçekleştirenin Özne konumundaki üye olduğu düşünülebilir. (10b)'deki önerme bu olasılığı daha belirgin kılmaktadır.

Erguvanlı-Taylan'ın (1987) belirttiği gibi, *anlambilimsel işlevlerin* [±canlı], [±belirli] gibi anlambilimsel özellikleri, tümcenin dilbilgiselliğini etkileyen kısıtlılıklar taşıyabilmektedir. Tümcenin Öznesi, genellikle, AİH'te en belirtisiz ve en önemli *anlambilimsel işlev* olma özelliklerini taşıyan *Kılıcıdır*. İbe Akcan, *Kılıcıyı* “önemli” kılan nedenleri belirtirken, dinleyici tarafından ilk ve en kısa sürede algılanması, bir tümcenin gerçekleştiricisi olması gibi özelliklerin de altını çizer (2010: 8). Dolayısıyla, *Kılıcının* özelliklerine koşut olarak tümce-başı olan Özne konumunun, [+canlı] özellikli üyeleri taşıma eğiliminde olduğunu söyleme olanağı doğar.

Belirtisiz olarak Öznenin tümce-başı konumda yer almasının yukarıda söz edilen özelliklerle ilişkili olduğunu, Özne bile olsa tümce-başı konuma gelemeyen [-canlı] özellikli *anlambilimsel işlevlerden* anlıyoruz. Geçişsiz bir eylemle kurulan önermede [-canlı] özellikli bir üye tümce-başı konumda yer alamazken (**Bir paket masanın üzerinde duruyor.*) [+canlı] özellikli bir üye için böylesi bir kısıtlama söz konusu değildir: *Bir adam kapının önünde duruyor* (Erguvanlı-Taylan 1987: 39-40). Ne var ki önermede belirtilen eylemin oluşmasını sağlayan (10c)'de görüldüğü gibi, *Fenerbahçe* de olabileceğine yönelik okuma, asıl *Kılıcının* hangi üye olduğu noktasında bir belirsizlik yaratmaktadır. Çatı açısından (9b) ile karşılaştırıldığında, (10a) önermesinin edilgenlik

kadar dönüşlülüğe de yakın bir yerde durduğu önemli bir ayırım olarak belirtilebilir. (10a)'da, ondan daha belirgin olarak (10b)'de *Galatasaray*, bir başka *Kılıcının* etkisiyle değil, kendisinin kılın olduğu eylemden dolayı yenilmiş görünmektedir. Bir açıdan, yenilme eylemi *Galatasaray* tarafından istemli bir biçimde yapılmış da değildir. O halde tam olarak dönüşlü çatı içerisinde değerlendirilebilecek bir kullanım olarak da değerlendirilememektedir. Bir nevi, (11a-c) önergelerindeki gibi *Sedat*'ın deneyimlediği ama bizzat istemli bir biçimde gerçekleştirmedeği durumlara benzemektedir.

- (11) a. *Sedat* bayıldı.
b. *Sedat* Ankara'dan gelen abisini görünce sevindi.
c. *Sedat* Ayşe'ye kırıldı.

(10a) ve (11a-c) önergelerini, ayrıntılarını göz ardı ederek, (12a-ç)'deki kullanımlarla ortak bir noktada birleştirmek olası görünmektedir: Hepsi [-denetleme] özellikli bir *durum* veya *süreç* bildirmekte, bir başka açıdan ise Özne konumundaki üyeler, olay durumlarında istemsiz⁶ olarak yer almaktadır. Aralarındaki fark, (10a) ve (11a-c)'de sözü edilen önergelerin, bir çatı ile kodlanmışken (12)'dekilerin böylesine bir görünüm sergilememesidir. Ancak, (10a) ve (11a-c)'de yer alan çatı biçimbirimlerinin bu dilbilgisel işlevden sıyrılarak birer türetim biçimbirimi gibi eylemle bütünleştiği düşünüldüğünde, (10)'daki önergelerle (12)'deki önergeler arasında en azından çatısal farkın ortadan kalktığı varsayılabilir.

- (12) a. *Ali* terledi.
b. *Ali* acıktı.
c. *Ali* susadı.
ç. *Ali* uyudu.

Bir başka açıdan şöyle bir soru da sorulabilir: (10a) ve (11a-ç) yüklemelerindeki ekler, eğer aldıkları ekler türetim işlevini değil de dilbilgisel bir işlevi yansıtıyorsa, hangi çatıyı kodlamaktadır. Bu önergelerin hem edilgen hem de dönüşlü çatı işlevi içerisinde değerlendirilebileceği hatırlandığında, *orta çatı* (middle voice) olarak adlandırılmaları üzerinde düşünülmesi gereken bir varsayım olarak ortaya konabilir. Nitekim, orta çatının tanımları içerisinde, edilgenle dönüşlü arasında yer alan özelliklere sahip olduğu bilgileri yer almaktadır (Kornfilt 1997: 329, Huber 2008: 264-65). Tietze (1989) bu

tür çatılar için *orta-dönüslü* (medioreflexive) terimini tercih ederken Kornfilt *orta* (middle) sözcüğüyle yetinmektedir. Kornfilt (1997), orta çatıyı (“middle”) edilgenlik dışında eylemden üye eksilten, bir başka açıdan ise geçişli eylemden geçişsiz bir eylem oluşturan bir süreç olarak açıklar. Bu tür bir sürecin ürünü olan, *Işık gör-ün-dü*, gibi yapıların hem edilgenliğe hem de dönüşlülüğe benzediğini söyleyen Kornfilt, anlambilimsel olarak bakıldığında bu tür orta çatıların dönüşlülüğe edilgenlikten daha yakın olduğunu söylemekte; ancak tam olarak dönüşlü olarak da belirlenemeyeceklerini not düşmektedir. *Işığın görünmesi*, dönüşlü bir tümcede yer alan açık bir *Kılıcıya* bağlı değildir. Kendi kendine gerçekleşen bir durum söz konusudur. Edilgen bir yapı olarak da adlandırılmaz; çünkü hâlihazırda *gör-ül* biçimi vardır (1997: 328-29).

- (13) a. *Işık gör-ün-dü*.
 b. *Kapı aç-ıl-dı*.
 c. (Neme daha fazla dayanamayan) *duvar yık-ıl-dı*.

(10a) ve (11a-c)’de yer alan örneklere yeniden dönersek, eğer bu önermeler edilgen bir işlevi yansıtıyorsa Özne konumundaki üyelerin *Erek*, dönüşlü olsalardı *Kılıcı* olmaları gerekirdi. (10a) ve (11a-c) önermelerinde ele alınan orta çatı işlevi üzerine yapılan değerlendirmelerin (12a-ç) ve (13) benzeri kullanımlarla birlikte [-denetleme] özellikli *durum* veya *süreç* bildirme temelinde bir benzerlik taşıdığı varsayılabilir. Ancak, *Galatasaray*, *Sedat* ve *Ali* gibi Özne konumunda yer alan rollerin (13)’teki *ışık*, *kapı* ve *duvar* üyelerinden bazı anlambilimsel farklar içerdiği göz ardı edilemez. (13) önermesinde yer alan *duvar*, (10a-b), (11a-c) ve (12a-ç) tümcelerinin Öznesi konumundaki *Galatasaray*, *Sedat* ve *Ali* ile kıyaslanınca anlambilimsel özellikler açısından [-canlı] ve [-insan] olması yönünden ayrılmaktadır. Buyüzden olacak ki (10a) önermesinde yer alan *Galatasaray* ilk okumada *Kılıcı* gibi algılanabilmektedir. Peki, [±denetleme] açısından aralarında gerçekten bir fark var mıdır? Dolayısıyla, *Galatasaray* [+denetleme] özellikli bir olay durumu içerisinde daha bir “Kılıcımsı” olarak yer alırken *duvar*, [-denetleme] özellikli bir olay durumu içerisinde daha bir “Erekimsi” olarak mı yer almaktadır? *Galatasaray*, *Deneyimleyen*; *duvar* *Güç anlambilimsel işlevi* ile etiketlenmesi içerisinde yer aldıkları önerme veya yapıların orta çatı olarak değerlendirilmesine engel midir?

Yukarıdaki soruların olası yanıtları, bir açıdan (14a-b) önermeleriyle

de ilişkiliymiş gibi görünmektedir. (14a-b)'de yer alan Öznesiz edilgen tümcelerdeki *Bahçede* ve *havuzda* sözcüklerinin Özne konumunu temsil etmediği birkaç maddeye dayandırılarak kanıtlanabilir. *İlki*, önermelerdeki koşma ve yüzme işini [+canlı] ve [+insan] anlambilimsel özelliklere sahip bir varlığın yapması gerekliliğidir. Oysaki, *bahçe* ve *havuz* hem [-canlı] hem de [-insan] nitelikli varlıklardır. *Erek anlambilimsel işlevinin* Özne olabildiği görülmüştü. Ne var ki, *bahçe* ve *havuz* hem sözlüksel anlamı hem de önermedeki anlamı açısından *Yerlik* işlevini yerine getirmektedir.

- (14) a. *Bahçede* koşulur.
b. *Havuzda* yüzülür.
c. *Burada* sigara içilmez.

İkincisi, Türkçede Öznenin yalın durum alması gerekliliğidir. *Üçüncüsü* ise, (14a-c) önermelerinin, (15a-c)'deki gösterimlerinden de anlaşıldığı üzere, zihin, [+canlı] ve daha çok [+insan] niteliğine sahip varlıklarla bu tür önermeleri doldurmaktadır.

- (15) a. (*İnsanlar/çocuklar/öğrenciler*) bahçede koşarlar / koşabilirler.
b. (*İnsanlar/çocuklar/öğrenciler*) havuzda yüzerler / yüzebilir.
c. (*İnsanlar/çocuklar/öğrenciler*) burada sigara içmezler / içmemelidir.

Eğer, bulunma durum biçimbirimi olarak Anlambilimsel olarak *Yerlik* olan *bahçe* ve *havuzun* Özne konumunu işgal ettiği söylenebilseydi, Türkçede Özne Yüklemenin Anlambilimsel İşlev Hiyerarşisinde *Yerlik* rolüne kadar uzanabildiği çıkarımına varılabilecekti. Ancak, bu, yukarıda sözü edilen üç nedenden dolayı olası görünmemektedir. (14a-b) önermeleri, (15a-b) gibi okunabilse de Öznesizdirler. Ergin, Öznesizliği *meçhul* kavramıyla açıklar ve bu tür önermelerdeki eylemlerin *olma* bildirdiğini söyler (1993: 267). Bu tür tümcelerın Öznesiz olmalarını yüklemde kodlanan {-Ar}, {-Ir}, {-mAz} gibi, geleneksel dilbilgisinde “geniş zaman” bildirdiği söylenen biçimbirimlerin işlevleriyle örtüştürebiliriz. Yavaş, “geniş zaman” ile kurulmuş bir önermede bir varlık ya da durumun içsel, karakteristik ve normal özelliklerinin ortaya konulduğunu belirtmektedir (1982: 48). Bu bilgiden yola çıkarak, örneğin (14c) gibi bir önermede kimin sigara içip veya içmediğinden çok sigara içilmemesine ilişkin ortaya konan önermenin genelgeçer ve kalıcı olduğunu gösterir. Bir başka açıdan ise, (14c)'de “burada” olarak adlandırılan yerde sigara içilmemesi o yere özgü kalıcı bir özellik olarak

algılanmaktadır. Dolayısıyla, tüm bu önermelerde yapıcılardan çok durum ve yer üzerinde kurgulanma söz konusu olduğu söylenebilir. Bu noktadan alarak (14a-c)'nin daha önceki önermelerle ((10)-(13))olan ilişkisi meselesine gelindiğinde, hepsinde *Kılıçlıların* olay durumlarını kendi kendine gerçekleşen [-denetleme] özellikli bir durum veya sürece dönüştürdüğü varsayılabilir. Bu benzerliklerin, özellikle orta çatı merkeze alınarak, nereye kadar vardırılabileceği bu çalışmanın kapsamı dışında olacağı düşünüldüğünden, sözü edilen noktalara dikkat çekmek yeterli görüldü.

Sonuç olarak, geçişli eylemlerin kurucu olduğu, genellikle [+devingen] *Olay* ve [+denetleme] *Hareket* özellikli olay durumlarını yansıtan edilgenlerde AİH'teki kesme noktasının *Erek* ile sınırlandırıldığı görülmektedir. Ancak, özellikle [-denetleme] özellikli *Durum* ve *Süreç* olay durumlarında, Özne konumundaki üyenin *anlambilimsel işlevini* tayin etmek kimi zaman güçtür. Bu güçlük, büyük oranda, bu tür olay durumlarını yansıtan yapılarıdaki çatı türünün, bilindik çatı sınıflandırmaları ile belirlenememesine dayanmaktadır. Türkçede çatı incelemeleri söz konusu olduğunda orta çatının da göz ardı edilmemesi gerektiği anlaşılmaktadır. Öte yandan edilgen, dönüşlü ve hatta orta çatıların aynı biçimbirimlerle yüklemde kodlanması({-(I)l-} ve {-(I)n-}), incelemelerde biçimbirimlerin ötesine geçilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bundan dolayı, Tietze'nin (1989) de dikkat çektiği gibi, *anlambilimsel işlevlerin* özelliklerine bakmak ayırt edici noktaları görmemize yardımcı olacaktır. Yoksa, *Kedi temizlendi*, tümcesinin neden hem edilgen hem de dönüşlü bir okumaya sahipken *Ispanak temizlendi*, tümcesinin yalnızca edilgen olarak algılandığı anlaşılabilir. Yine, Tietze'nin de belirttiği gibi, *bağlam* (context) da önemli bir belirleyici olabilmektedir (1989: 285). Türkçenin çatı kategorisi üzerine yapılan incelemelerde orta çatı göz önünde bulundurulmalı, eğer Türkçede böyle bir çatı varsa bulunduğu yüklem çerçevesindeki üyelerin anlambilimsel özellikleri belirlenmelidir. Bu yönde ortaya konacak belirlemeler, Türkçede, Özne Yükleme üzerine daha belirgin açıklamalar yapılabilmesinin yolunu açacaktır. Böylesine bir amaca yönelik ortaya çıkan güdülenmeyle bir sonraki bölümde, üyelerin *anlambilimsel işlevlerine* yönelik belirlemeler üzerinde biraz daha fazla durulacaktır.

4. TÜRKÇEDE ÇATISIZ ÖZNE YÜKLEME OLASILIKLARI

Türkçede Özne Yükleme açısından AIH'teki kesme noktasının Ü² konumunda yer alan üye (*Erek*) üzerinde olduğundan, onun da ancak edilgenleştirme yoluyla Özne konumuna yükselebildiğinden yukarıda söz edildi. Yüklem çerçevesindeki üye konumları arasında Ü¹ > Ü² > Ü³ biçiminde bir hiyerarşi olduğuna göre, Ü² konumunda yer alan bir üye Özne yüklenebiliyorsa Ü¹ konumunda bulunan tüm üyelerin (*Kılıcı, Konumlayıcı, Güç, Süreçlenen* ve *Boş*) de Özne yüklenebilmesi gerekir. Bu bölümde Ü¹ konumunda yer alan üyelerin Özne yüklenme konusunda benzer özellikler sergileyip sergilemediği, yüklemde *Erekten* farklı olarak çatısız kodlanma koşullarının ne olduğu sorgulanacaktır. Edilgen, dönüşlü ve orta çatı aynı biçimbirimlerle kurulup benzer denilebilecek işlevlere (üyeleri silme veya gizleme gibi) sahip oldukları için çatısız Özne Yükleme daha çok bu çatılar etrafında tartışılacaktır. Ettirgenlik eylemin geçişlilik derecesini etkileyip, ki bu daha çok Nesne ile ilgili bir etkilenmedir, onu anlam olarak çok başka yönlere götürdüğü için çatısız kullanımlarla karşılaştırma yapabileme olanağını daha az tanımıştır.

Çekirdek Yüklem Çerçevesindeki ilk konum (Ü¹) üyeleri, aşağıdaki canlılık hiyerarşisinden yola çıkılarak, öncelikli olma (*öncelik hiyerarşisi* (priority hierarchy)) açısından değerlendirilebilir (Dik 1989: 32):

(16) insan > diğer canlılar > cansız güç > diğer cansızlar

Dik *cansız güç* kavramının *rüzgar, fırtına, yağmur* gibi varlıklara gönderimde bulunduğunu söylemektedir. Böylece, “Yağmur hasada zarar verdi” gibi bir tümcede *yağmur* sözcüğü *hasat* sözcüğüne göre daha öncelikli olacağı için Özne konumuna yükselme olasılığı da buna koşut olarak fazla olacaktır. Dolayısıyla, birincil konumda en azından üç *anlambilimsel işlevin* (rolün) aşağıdaki gibi bir hiyerarşi içerisinde olduğu çıkarımına varılabilir.

(17) Kılıcı > Güç > Süreçlenen

(7ç)'de verilen örneğin (“Kaya yuvarlandı”) aksine *Süreçlenen anlambilimsel işlevin* Özne yüklendiği yüklem çerçevesindeki eylemin bir çatıyla kodlanmasına gerek yoktur. Ayrıca, *yuvarlan-* eylemindeki *{-(I)n}* biçimbiriminin dönüşlülük işlevinden çok türetim işleviyle yeni

bir eylem oluşturduğu söylenebilir. Bundan dolayı, *yuvarlan-* eylemini bir *sözcükbirim* (lexem) olarak ele alıp çatısız (yani etken) olarak düşünmek daha doğru bir yorumlama olarak durmaktadır. (18b)'de görüldüğü gibi, edilgenleştirme, *Süreçlenenin* Özne konumunda yer aldığı önermeyi dilbilgisidışı kılmaktadır.

- (18) a. Yağmurdan dolayı *hasat* (Süreçlenen) zarar gördü.
b. *Yağmurdan dolayı *hasat* zarar görüldü.

Ü² konumunda yer alan *Erek*, ancak edilgen çatı ile Özne yüklenebiliyordu. (18a)'da görüldüğü üzere, *Süreçlenenin* etken bir önerme içerisinde yer alması onun Ü¹ konumunda olduğunu gösteren bir kanıt olarak durmaktadır. Dolayısıyla, çatısız Özne Yükleminin Ü¹ konumuyla sınırlandığını söylemek olası görünmektedir. Çünkü *Süreçlenen* Ü¹ konumundaki hiyerarşinin sonunda yer almaktadır. Bu da hiyerarşide kendisinden önce gelen üyelerin benzer özelliklere sahip olması gerektiğini söylemektedir. Yani, *Süreçlenen*, Özne konumuna çatısız bir önermede yüklenebiliyorsa *Kılıcı* ve *Güç* rollerinin de yüklenebilmesi gerekir. Bütün bu çıkarımların ortaya koyduğu sonuçlar şunlardır: (i) Ü¹ konumu Özne yüklenme açısından belirtisiz bir konumdadır. (ii) Dildeki *ekonomi ilkesi* (en az çaba yasası) açısından Ü¹ konumundaki rollerin Özne yüklenmesi Ü²'ye göre daha kolaydır. Ancak, Ü¹ konumunun kendi arasındaki hiyerarşide, hiyerarşinin en başındaki *anlambilimsel işlevin* (yani *Kılıcı*) en az çaba gerektirdiği söylenebilir. (iii) Bilişsel olarak Ü¹ konumundaki rollerin, Özne konumunun konulaştırma ile ilişkisiyle de bağıntılı olarak, daha erişilebilir olduğu varsayılabilir.

Ü¹ Konumundaki *anlambilimsel işlevlerin*, edilgen çatıya ihtiyaç duyulmaksızın yüklenebildiğine ilişkin Türkçede başkaca örnekler de vardır. (19a), (20a) ve (21a)'da bunlara örnek verilmiştir.

- (19) a. *Rüzgâr* ağaçların üzerinden esiyordu.
b. **Rüzgâr* ağaçların üzerinden esiliyordu.

(19a)'nın edilgenleştirilememesi *rüzgâr* sözcüğünün *Güç* işleviyle Ü¹ konumunda yer alması yanında, *geçişim* (incorporation) özelliği taşıması da göz ardı edilemez. Bu açıdan *rüzgâr es-*; *çiçek aç-* gibi birleşik bir yapı özelliği içermektedir. Bundan dolayı, sözdizimsel düzlemde de Özne eylemle bitişiktir. Buna koşut olarak *geçişim* eylemlerinde Öznenin, eylem öbeği (EÖ) içerisinde yer aldığı

varsayılabılır. Chomsky, geçişim eylemleriyle oluşturulmuş tümcelerin, belirtisiz tümce yapısından ayrıldığını belirtmektedir. Ona göre genel tümce yapısı (20)'de gösterildiği gibi, Öznenin eylem öbeği dışında yer aldığı ve Özne ile Nesnenin *bakışumlu* (symmetrical) olmadığı bir yapı sergilemektedir (Chomsky 1988 / 2009: 69):

(20) [_{Tümce} Özne [_{EÖ} Nesne Eylem]]

(20)'den farklı olarak geçişim eylemlerinde Öznenin EÖ içerisinde yer aldığı bir durum söz konusu olduğunda Nesne ile Özne, dolayısıyla *Kılıcı* ile *Erek*, işlevinin aynı üyede toplandığı bir yapı ortaya çıkmaktadır. *Güç anlambilimsel işlevini* bir an için göz ardı ederek, “*rüzgâr*” *Kılıcı* mıdır, yoksa *Erek* mi, sorusunu *Galatasaray Fenerbahçe'ye yenildi*, tümcesindeki *Galatasaray* için de sorabiliriz. Bu sorular, geçişim eylemleriyle orta çatının, en azından işlev olarak bir benzerlik içerip içermediği sorusunun akla getirmektedir.

(21a1 ve b1)'de, *çocuk*, [+insan] ve [+canlı] özellikli bir varlık olmasına rağmen *Süreçlenen* rolüyle önerme içerisinde yer almaktadır.

- (21) a1. *Çocuk* büyüdü.
 a2. **Çocuk* büyüdü/büyüldü/büyüştü.
 b1. *Çocuk* doğdu.
 b2. **Çocuk* doğuldu/doğundu/doğuştu.

(22a)'da ise, (21a1 ve b1)'in aksine, *Süreçlenen* [-insan] ve [-canlı] özelliğine sahip bir varlıktır. Yine (21a2) ve (21b2)'deki gibi, çatı biçimleriyle kodlanan bir yüklem, önermeyi dilbilgisizliği bırakmaktadır.

- (22) a. *Güneş* doğdu.
 b. **Güneş* doğuldu/doğundu/doğuştu.

(23a)'da Özne *Süreçlenen* olarak değerlendirilebilir. Yüklemde herhangi bir çatısal kodlama olmadığı için Öznenin yapılan işte denetime sahip bir varlık olması, değilse önermenin, (23b)'de olduğu gibi edilgen bir yapıyla ifade edilmesi beklenirdi⁷. Ancak, önceki örneklerde olduğu gibi *Süreçlenen anlambilimsel işlevinin* bu tür ön kabulleri yerine getirmesine gerek yoktur. Kişinin eylemden etkilenen bir varlık olduğu (23c) ve (23d) önermelerinde doğrulanmaktadır ki, bu da, gerçek dünyayla dilbilgisinin örtüştüğü noktadır ve dolayısıyla

mantıksal düzlemde anlaşılabilir. Ancak, (23d)'deki önermenin iletişiyle örtüştüğü halde, (23ç) dilbilgisel olmayan bir önerme olarak durmaktadır.

- (23)
- a. *Ben*, 1985'te İzmir'de doğmuşum.
 - b. **Ben*, 1985'te İzmir'de doğulmuşum.
 - c. *Ayşe bebeğini* doğurdu.
 - ç. **Ayşe* bebeğini ebeye doğurttu.
 - d. Köyün ebesi *Ayşe'yi / Ayşe'nin bebeğini* doğurtmuş.
 - f. ??*Ben*, 1985'te İzmir'de doğurulmuşum.
 - g. **Ben*, 1985'te İzmir'de doğurultulmuşum.

(23ç)'deki dilbilgisidışılığın *doğurt-* eyleminin dil konuşucuları tarafından ettirgen çatıdan çok, bağımsız bir sözcükbirim olarak algılanmasından kaynaklandığı söylenebilir. Yani, *doğurt-* birinin birine yaptırdığı bir eylem değil, birinin doğurmasına yardım etmek, doğurmasını sağlamak anlamındadır (TDK 2009: 551). Dilde, hâlihazırda (23a)'daki önerme baskın olduğu için (23f) önermesi dilbilgisel olarak doğru gibi görünse de kullanım dışıdır. (23f)'nin (23g)'de yeniden ettirgenleştirilmesi kullanım dışılığı daha da artırmıştır. Sonuç olarak, (23b) kullanımının gerçek dünyaya koşut olarak dilbilgisel olması beklenirken (23a)'daki gibi bir dilbilgisel yapı dil kullanıcısı tarafından üretilmektedir. Ve Özne konumundaki üye, *Çocuk büyüdü*, tümcesinde olduğu gibi *Süreçlenendir*. Dolayısıyla, AİH'te çatı açısından yansız olarak bile *Erek anlambilimsel işlevini* aşarak Özne konumuna yükselebilen bir rol bulunmamaktadır. Tabi, (24)'te yer alan tümcenin Öznesi olan anahtar, *Araç* rolünü korumuyorsa!

(24)'te, *Anahtar* sözcüğü *anlambilimsel işlev* olarak *Araç* ise, şu ana kadar ortaya koyduğumuz varsayımın yanlış olduğu rahatlıkla söylenebilir. Eğer, *Araç* rolü, üstelik yüklemde herhangi bir çatısal biçimlenme olmadan Özne konumuna gelebiliyorsa AİH'de yer alan sıralamaya göre *Alıcı* ve *Yararlanıcının* da gelmesi beklenir. Bunun yanı sıra, [+denetleme] özellikli ve *hareket* bildiren olay durumlarını yansıtan (24)'teki önerme, [+canlı] özellikli bir *Kılıcı* gerektirmektedir.

- (24) *Anahtar* kapıyı açtı.

(24)'te [-canlı] bir nesneye gönderimde bulunan *anahtar* sözcüğünün gerçek dünyayla da örtüşecek biçimde (25)'teki gibi olması beklenirdi.

(25) Ali kapıyı *anahtarla* açtı.

Ancak, (24)'te *anahtar* (25)'teki *Araç* işleviyle Özne konumunda bulunmamaktadır. (25)'te görüldüğü gibi, anahtarın *Araç* işlevi bir *Kılıcıya* gereksinim duymaktadır. (24)'te *anahtar* mecaz bir kullanımla *Kılıcıya* taklit etmektedir. Ancak, bu *Kılıcı* taklidinin kalıcı olamadığı bulunduğu tümce ettirgenleştirilmeye çalışıldığında ortaya çıkmaktadır. Sezer, Türkçede Özneleri cansız olan geçişli tümcelerin ettirgen yapılar da yer alamadığını belirtmektedir (1978: 29): **Ben anahtara kapıyı açtırdım.* Dolayısıyla, (24)'te *Kılıcı* gibi algılanan *anahtar* sözcüğünün [\pm canlı] ayırımına takıldığı gösterir. Ne var ki, (26a)'da olduğu gibi, cansız bir nesne olduğu hâlde canlı, yani kendi iradesiyle iş görebilen varlıklar gibi algılanan nesnelere de olduğunu söyleyen Sezer, bu duruma kanıt olarak yüklem alabildiği çoğul uyumunu göstermektedir. Sezer'in ortaya koyduğu bir başka kanıt ise (26b)'nin (26c)'de olduğu gibi, ettirgen bir yapıda kullanılabilmesidir (1978: 28-29):

- (26) a. **Anahtarlar* kapıları açtı-lar.
 b. *Uçaklar* kenti bombaladı-lar.
 c. General uçaklara kenti bombala-t-tı-Ø.

Her ne kadar *anahtar* ve *uçak* sözcüğü arasında [\pm canlı] olma özelliği açısından bir fark olsa da, her ikisi de *Araç* olduğu hâlde ad aktarması ve mecaz gibi anlambilimsel değişimlerle, bir *Kılıcı* gibi davranarak Özne konumuna gelebilmiştir. İbe Akcan, *Anahtar kapıyı açtı* ve *Ali anahtarla kapıyı açtı* gibi iki benzer önermenin dil tarafından ayrı biçimlerde sunulmasından dolayı işlevsel bir farkın bulunması gerektiğini, *Anahtar kapıyı açtı* benzeri önermelerde, Özne konumunda yer alan üyelerin eylemin *Kılıcısı* olarak kodlandığını belirtmektedir (2010: 245). Dolayısıyla, (24)'te AİH'teki *Erek* rolünün sağından bir üyenin Özne konumuna yükselmediği savını ortaya koymak yanlış olmasa gerek.

Sonuç olarak, çatısız veya yansız önermelerde Ü¹ konumu dışında bir üye Özne konumuna yükselememektedir. Böylece, Özne Yüklemenin AİH'te, ancak edilgen yapılar da *Erek* ile sınırlı olduğu kanıtlanmış olmaktadır. Üye konumları çerçevesinde söylersek, Türkçede Özne Yükleme Ü² konumunun sahibi *Erek anlambilimsel işleviyle* sınırlıdır ki bu sınıra ancak çatı değiştirimiyle ulaşmak söz konusudur. Türkçede Ü³ konumunda yer alan hiçbir üye, çatı değiştirimiyle bile Özne konumuna yükselememektedir.

5. SONUÇ

Bu çalışma sonucunda ortaya çıkan bulgular etrafında, Türkçenin AİH'teki kesme noktasının *Erek* ile sabitlenmiş olduğu söylenebilir. Üstelik, *Erek anlambilimsel işlevinin* Özne konumuna yerleşmesi çatı değiştirimiyle (yansız çatıdan edilgene) mümkün olabilmektedir. Bu bulgu, devamlılık varsayımına koşut olarak, *Erek anlambilimsel işlevinin* sağına doğru gidildiğinde rollerin (*Alıcı > Yararlanıcı > Araç > Yerlik > Zaman*) Özne konumuna getirilememesiyle de kanıtlanmaktadır. *Kılıcının* ve onun temsil ettiği Ü¹ konumundaki diğer rollerin Özne konumunda bulunması *belirtisiz* (unmarked), *Erek* rolünün yani Ü²'ninki ise *belirtili* (marked) olduğu söylenebilir.

Türkçede üyelerin Özne konumuna getirilmesinin genel olarak *konulaştırma* işleviyle bağlantı içerisinde olması, *Kılıcıdan* sonra yalnızca *Erek* rolünün Özne konumuna yerleşebildiği sonucuyla birleştiğinde, *Erek* rolünün Özne olduğu durumlarda, konuşucunun bakış açısında köklü bir değişikliğin olması beklenir. Bir başka ifadeyle, *Ereğin* Özne olması söylemde belirgin bir değişikliğe neden olmalıdır.

Anlambilimsel işlevler temelinde Özne konumunun ele alındığı bu çalışmada, Türkçe için yapılan çatı incelemelerinde *anlambilimsel işlevlerin* göz ardı edilmemesi gerçeği bir başka saptama olarak ortaya çıkmıştır. *Güç*, *Süreçlenen* gibi rollerin Özne olduğu, bazen Öznenin olmadığı ve yine geçişim eylemleriyle oluşmuş yüklem çerçevelerinde, çatının edilgen veya dönüşlü olarak değerlendirilememesi, orta çatı varsayımını gündeme getirmiştir. Ancak, bu konuda elle tutulur bir sonuç için başkaca çalışmaların yapılmasına gereksinim vardır.

Notlar

¹ Çalışmada ele alınan Türkçe örnekler tümce sınırlı gibi görünse de her biri Dik'in (1978; 1989) İşlevsel Dilbilgisi modeline uygun olarak bir *önerme* (proposition) olarak kabul edilmiştir. Böylece, katılımcıların yalnızca sözdizimsel bir birim olan Özneyi aşan anlambilimsel ve edimibilimsel görünüşleri üzerinde durabilmenin kuramsal zemini oluşmuştur. Bu zemin aynı zamanda katılımcıları veya üyeleri yalnızca eyleme hapseden anlayışın dışına çıkabilmeyi de sağlamıştır. Dilsel birimler gerçek dünyada yaşananları temsilştir. Dilin bu temsilleştirme gücü, ister eylemi isterse de yüklemle taşınan önermeyi merkeze almış olsun birçok sınıflandırma ile betimlenmeye

çalışılmıştır. Dille temsilleştirilen bir olaydaki katılımcıların veya *anlambilimsel işlevlerin* (rollerin) üzerinde araştırma yaparak onları sınıflandıran çalışmalardan bazıları şunlardır: Fillmore (1965, 1968), Gruber (1965), Carter (1988), Dik (1978; 1989), Pinker (1989), Jackendoff (1990), Dowty (1991), Levin (1993). Bu çalışmalardan kimi *Veri-çıkışlı* (bottom-up) iken kimisi de *Biliş-çıkışlı* (top-down) olmak üzere paradigmaları açısından birbirlerinden ayrılabilirler. Üye veya katılımcılara yalnızca eylem veya tümcenin var olan birimleri açısından bakmayan Biliş-çıkışlı yaklaşım, önermeleri temel olarak anlambilimsel çözümleme yanında edimbilimsel çözümlemeyi de önemsemektedir (Aydemir 2006, Koşaner 2009).

² Bu çalışmada kullanılan önerme örneklerinin, ulaşılan sonuçların kapsayıcılığını görmek açısından kendi içerisinde taşıdıkları ortak özelliklere bakılmıştır. Bu önermelerin ortak özelliklerini anlayabilmek için Dik (1978; 1989) ve Levin'in (1993) sınıflandırmalarına bakmanın yararlı olacağı düşünülmüştür. Dik'in (1978, 1979) seçilmesi, bu çalışmanın daha çok onun görüşlerini yansıtan kavramlar üzerinde şekillenmesi ve hem de Biliş-çıkışlı sınıflandırmaya örnek olması, Levin'in (1993) seçilmesi ise veri-çıkışlı sınıflandırmaya iyi bir örnek olmasıdır. Dik'in *Olay Durumları* (State-of-Affairs) sınıflandırmasıyla, incelenen önermelerin hangi olay durumuna, Levin'in sınıflandırmasıyla ise önermelerin oluşumunda görev alan eylemlerin hangi eylem türü veya türlerine denk geldiği belirlenmeye çalışılacaktır.

³ Dik (1978; 1989), eylemin soyut ve gerçekleşmemiş üyelerine değil, gerçek dünyada olanları *Olay Durumları* başlığı altında sınıflayarak yükleme, yani o yüklem etrafında bir olay veya durumun katılımcılarını belirleyen temel üyelere bakmaktadır. Olay durumları, birkaç tane farklı değiştirgene sahiptir ve temel değiştirgenler *Devingenlik* (Dynamism) ve *Denetleme* (Control) olarak belirlenmiş, Devingenlik değiştirgeni *Devingen* [+devingen] ve *Devingen-olmayan* [-devingen] olay durumları, bir başka adlandırma ile *Durumsal* (Situation) ve *Olay* (Event) olmak üzere iki olay durumuna ayrılmıştır. Denetleme değiştirgeni ise, *Denetlemeli* [+denetleme] ve *Denetlemesiz* [-denetleme] olay durumları olarak *Durumsal* ve *Olay* değiştirgenlerini *Konum* (Position), *Durum* (State), *Hareket* (Action) ve *Süreç* (Process) olarak bölümlenmiştir. *Hareket* olay durumları ise *Bitmişlik* (Momentaneous) değiştirgeni açısından *Tamamlama* (Accomplishment) ve *Etkinlik* (Acitivity) diye bölümlenirken *Süreç* olay durumları *Değişim* (Change)

ve *Devingenlik* (Dynamism) olarak bölümlenmiştir (Dik 1979: 32-3):

Tablo (2): Olay Durumları					
[-devingen] Durumsal		[+devingen] Olay			
[+denetleme] Konum	[-denetleme] Durum	[+denetleme] Hareket		[-denetleme] Süreç	
		[+bitmişlik] Tamamlama	[-bitmişlik] Etkinlik	[+bitmişlik] Değişim	[-bitmişlik] Devingenlik

Tablo (1)'den anlaşıldığı üzere, örneğin *Değişim* olay durumlarını yansıtan bir ifade, aynı zamanda [+devingen] Olay ve [-denetleme] Süreç olay durumlarının özelliklerini içeriyor olacaktır. Dik (1989), Tablo (1)'de adı geçen olay durumları için aşağıdaki örnekleri vermektedir (1989: 97):

- (i) a. **Konum** John kept his money in an old sock.
'John parasını eski bir çorapta sakladı.'
- b. **Durum** John's money is in an old sock.
'John'un parası eski bir çorabın içindedir.'
- c. **Başarı** John ran the marathon in three hours.
'John maratonu üç saatte tamamladı.'
- ç. **Etkinlik** John was reading a book.
'John bir kitap okuyordu.'
- d. **Değişim** The apple fell from the tree.
'Elma ağaçtan düştü.'
- e. **Devingenlik** The clock was ticking.
'Saat tıkırdıyordu.'

Bu çalışmada, Türkçede Özne yüklemenin AİH'teki kesme noktasını anlama adına incelenen önermelerin ortak özelliklerine bakıldığında, ağırlıklı olarak (iia)'da görüldüğü gibi, [-denetleme] Süreç özellikli olay durumlarını, (iib)'de görüldüğü üzere ise [-denetleme] Durum özellikli olay durumlarını yansıttığı anlaşılmaktadır.

- (ii) a. [+devingen] Olay, [-denetleme] Süreç, [+bitmişlik] Değişim
(Neme daha fazla dayanamayan) duvar yıkıldı.
- b. [-devingen] Durumsal, [-denetleme] Durum
Sedat Ayşe'ye kırıldı.

Ancak, bu gözlem, edilgen aracılığıyla gerçekleşen Özne Yüklemenden çok diğer çatı veya çatısız Özne yükleme olasılıkları için geçerlidir.

Edilgen yapılarda gerçekleşen Özne Yükleme, biçimci bir terminolojiyle söylersek daha çok geçişli eylemlerde görülmektedir. Tahmini olarak, bu tür eylemlerle oluşturulan olay durumları [+devingen] Olay türünün yalnızca *Süreç* olay durumlarını değil *Hareketi* de içine alacaktır. (iia) ve (iib) olay durumları arasında bir benzerlik kurulmaya çalışıldığında her iki örneğin de [-denetleme] özellikli olmak bakımından örtüştüğü görülmektedir. Böylesine sezgisel bir sonuç, sezgisel çünkü örnek önermelerin seçimi Özne olmaya en yakın üyeler taşıması ölçütüne göre bu çalışmanın yazarı tarafından üretilmiştir, şöylesi bir gerçekliğe dayanmaktadır: [+denetlemeli] olay durumlarında olayın temel gerçekleştiricisi olan katılımcı büyük olasılıkla *Kılıcıdır*. Dolayısıyla bu tür katılımcıların Özne konumuna yükselmesinde herhangi bir sorun yoktur. Özne konumuna yükselme mücadelesinde diğer katılımcıların (*Erek, Hedef* gibi) çabası [-denetleme] özellikli ve özellikle [+devingen] olay durumlarında görülebileceği için örnekler de bu özellikteki olay durumlarından sezgisel olarak seçilmiştir. [+devingen] olay durumlarında Özne konumuna yükselme olasılığının özellikle daha fazla olması, devingenlik ve süreç içeren eylemlerin daha yetkin ve olayı gerçekleştirmiş olabilecek katılımcılar istemesi ile ilintili olabilir.

⁴ Levin'in (1993: 188-194-217-240-249-258) eylem tasnifi açısından çalışmamızda yer alan örneklerin eylemleri incelendiğinde, Levin'in verdiği eylemlerle aşağıdaki gibi bir eşdeğerlik kurulabileceği düşünülebilir:

- 31 Ruh Eylemleri (Ruhbilimsel Durum Eylemleri)** (Psych-Verbs (Verbs of Psychological State))
- 31.2 Olumsuz Beğeni eylemleri (Negative Admire Verbs): *resent* ↔ *kırlmak*
- 31.3 Şaşma Eylemleri (Marvel Verbs): *rejoice, glory* ↔ *sevinmek*
- 32 İsteme Eylemleri** (Verbs of Desire)
- 32.2 Susama Eylemleri (Long Verbs): *thirst* ↔ *susamak*; *hunger* ↔ *acılmak*
- 40 Bedeni Kapsayan Eylemler** (Verbs Involving the Body)
- 40.1 Bedensel İşleyiş Eylemleri (Verbs of Bodily Process)
- 40.1.2 Soluma Eylemleri (Breathe Verbs): *sweat* ↔ *terlemek*
- 40.4 Uykulama Eylemleri (Snooze Verbs): *sleep* ↔ *uyumak*
- 40.8 Bedensel Durum ve Zedelenme Eylemleri (Verbs of Bodily State and Damage to the Body)
- 40.8.4 Bedensel Durum Değişimi Eylemleri (Verbs of Change of Bodily State): *faint* ↔ *bayılmak*

- 45 Durum Değişikliği Eylemleri** (Verbs of Change of State)
- 45.4 Durum Değişiminin Diğer Alternatif Eylemleri (Other Alternating Verbs of Change of State): *collapse* ↔ *yıkmak*; *grow* ↔ *büyüme*
- 45.6 Durumun Ölçülebilir Değişikliğine ilişkin Eylemler (Verbs of Calibratable Changes of State): *grow* ↔ *büyüme*
- 47 Varlık Eylemleri** (Verbs of Existence)
- 47.2 Varlığın Kendine Özgü Biçimine ilişkin Eylemler (Verbs of Entity-Specific Modes of Being): *blow* ↔ *esmek*; *grow* ↔ *büyüme*
- 48 Görünüş, Gözden kayboluş ve Olma Eylemleri** (Verbs of Appearance, Disappearance and Occurrence)
- 48.1 Görünüş Eylemleri (Verbs of Appearance)
- 48.1.1 Görünme Eylemleri (Appear Verbs): *appear* ↔ *görünme*

Yukarıda verilen eylem türlerine ilişkin numaralandırmalar, kaynağa ulaşarak karşılaştırma yapmak isteyenler için Levin'de (1993) yer aldığı özgün biçimiyle bırakılmıştır. Ortaya konan eşleştirme edilgen aracılığıyla gerçekleşen Özne Yüklemeden çok diğer çatı veya çatısız Özne yükleme olasılıkları için geçerlidir. Edilgen yapılarda gerçekleşen Özne Yükleme, biçimci bir terminolojiyle söylersek daha çok geçişli eylemlerde görülmektedir. Geçişli eylem olarak Levin (1993)'e bakıldığında ise, yukarıda numaralandırmalarıyla belirtilenler dışında birçok eylem türünü de eklemek gerekecektir ki bu eklemeler yapıldığında ortaya çıkacak kapsam anlamlı bir sonuç çıkarılamayacak kadar genel olacaktır. Yukarıda yapılan eşleştirmelere bakıldığında Levin'in (1993) eylem türlerinin ana başlıklarında *Durum* (State) ve *Değişim* (Change) terimlerinin ağırlıkta olduğu gözlenmektedir. Bu gözlem, Dik'in (1978; 1989) olay durumları sınıflandırmasıyla da nispeten örtüşmektedir. Orda *Süreç* olarak adlandırılan olay durumlarının *Değişim* bildiren eylemlerle örtüştüğü söylenebilir. *Durum* teriminde ise zaten bir ortaklık olduğu açıktır. Ancak, Dik'in olay durumlarını Levin'in ise eylemleri sınıflandırdığı göz önünde bulundurularak bu karşılaştırmanın göreceli olarak yapıldığını unutmamak gerekir.

⁵ Türkçede *konu* ile ilgili tartışmalar için Aksan (2002), Erkü (1982), İşsever (2002a) ve İşsever (2002b)'ye bakılabilir.

⁶ (12ç)'de yer alan *Ali uyudu* önermesinde *uyuma* eyleminin gerçekleşmesine yönelik bir istemlilik, bazı durumlarda söz konusu olabilir.

⁷ Nitekim Azericede *doğul-* eylemi doğmak anlamıyla kullanılmaktadır (Altaylı 1994: 300): *Men 1988-ci ilda doğuldum* ("Ben 1988 yılında doğdum").

Kaynaklar

- Altaylı, S. 1994. *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: MEB.
- Aydemir, Y. 2006. *Sözlüksel Görünüş ve Türkçe Eylemlerin Anlambilimsel Sınıflandırması: Sözlükçe-Sözdizim Etkileşimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi. Basılmamış Doktora Tezi.
- Aksan, Y. 2002. Tümce Konusu: Tanımı ve Kapsamı. *Türkçede Bilgi Yapısı ve Bilimsel Metinler (L. Uzun ve E. Huber (haz.))*. Essen: Die Blaue Eule Verlag, s. 13-16.
- Carter, R. 1988. On Linking: Papers by Richard Carters. Center for Cognitive Science Project, MIT, Cambridge, MA.
- Chomsky, N. 2009. *Bilgi Sorunları ve Dil-Managua Dersleri (Türkçesi: Veynel Kılıç)*. İstanbul: Bgst Yayınları (Orijinal baskı 1988).
- Dik, S.C. 1978. *Functional Grammar*. Amsterdam, New York, Oxford: North-Holland Publishing Company.
- Dik, S.C. 1989. *The Theory of Functional Grammar(Part I: The Structure of the Clause)*. Dordrecht: Foris.
- Dowty, D. 1991. Thematic Proto-Roles and Argument Structure. *Language* 67 (3), 547-619.
- Ergin, M. 1993. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Erguvanlı-Taylan, E. 1987. The Role of Semantic Features in Turkish Word Order. *Folia Linguistica XXI*, 33-48.
- Erkü, F. 1982. Topic, Comment and Word Order in Turkish. *Minnesota Papers in Linguistics and Philosophy of Language* 8, s.30-38.
- Fillmore, C.J. 1965. *Indirect Object Constructions in English and the Ordering of Transformations*. The Hague: Mouton.
- Fillmore, C.J. 1968. The Case for Case. *Universals in Linguistic Theory* (ed. E.Bach-R.T. Harms). New York: Holt, Rinehart and Winston, s.1-88.
- Göksel, A. ve Kerslake, C. 2005. *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London and New York: Routledge.
- Gruber, J.S. 1965. *Studies in Lexical Relations*. Doctoral Dissertation. Cambridge, MA: MIT.
- Huber, E. 2008. *Dilbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual.
- İbe Akcan, P. 2010. *Konu Roller: Türkçe Eylem Veritabanı Temelinde Bir Anlambilimsel Konu Roller Modeli Önerisi*. Basılmamış

- doktora tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İşsever, S. 2002a. Konu: Tanımlanışı, Bilgi Yapısı ve Kimi Sorunlar. *Türkçede Bilgi Yapısı ve Bilimsel Metinler* (yay. haz.: L. Uzun ve E. Huber). Essen: Die Blaue Eule Verlag, s. 37-54.
- İşsever, S. 2002b. Türkçe Bilimsel Metinlerde 'Konu'. *Türkçede Bilgi Yapısı ve Bilimsel Metinler* (yay. haz.: L. Uzun ve E. Huber). Essen: Die Blaue Eule Verlag, s. 117-130.
- Jackendoff, R. 1990. *Semantic Structures*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Kornfilt, J.F. 1997. *Turkish*. London and New York: Routledge.
- Koşaner, Ö. 2009. Dilsel Temsilleştirme Aracı Olarak Yükleme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s.73-89.
- Levin, B. 1993. *English Verb Classes and Alternations*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pinker, S. 1989. *Learnability and Cognition: The Acquisition of Argument Structure*. MIT Press: Cambridge, MA.
- Sezer, E. 1978. Eylemlerin Çoğul Öznelere Uyumu. *Ankara Dilbilim Çevresi Genel Dilbilim Dergisi*, s.25-32.
- Tietze, A. 1989. Observations On The Convergence of Passive and Medioreflexive Verb Forms: The Case of Modern Turkish. *Studia Linguistica et Orientalia Memoriae Haim Blanc Dedicata* (P. Wexler, A. Borg, S. Somekh, diğ.), 283-288.
- Türk Dil Kurumu 2009. *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- Uzun, N.E. 2003. Levin 1993'ün Sözlüksel Üye Değiştirimleri: Türkçe Üzerine Bir Deneme. *Günümüz Dilbilim Çalışmaları* (yay.: Kıran, A. ve diğ.). İstanbul: Multilingual, 98-120.
- Yavaş, F. 1982. The Turkish Aorist. *Glossa 16: 1*, 40-53.